

СХІД ЕВРОПИ

Лариса Діденко (Київ)

ЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ГЕОРГІЯ КОНИСЬКОГО: ПРО ВЧИНКИ І ПРИСТРАСТІ

Для створення цілісного уявлення про етичні погляди провідних професорів Києво-Могилянської академії, зокрема Георгія Кониського, проаналізуємо типові категорійно-поняттєві структури етики його епохи (добро, благо, щастя, справедливість, пристрасть), сенси яких і дотепер не втрачають актуальности.

Відомо, що етика як одна із фундаментальних галузей філософського знання розвивається на засадах переосмислення палітри моральних цінностей, шкала яких змінюється внаслідок суспільно-історичних трансформацій. Досліджуючи будь-яку сферу знання, а етичного й поготив, доцільно спиратися на її поняттєво-категорійну структуру. Розгляд основних категорій сприяє схопленню сутности досліджуваного феномена. Жодну практичну науку неможливо розглядати на кшталт суто теоретичної галузі знання, відірваної від життя і реальних ситуацій у суспільстві. Історичний досвід могилянських мислителів у царині моралі цінний тим, що вони мали на меті навчити людину діяти правильно для досягнення максимально можливого спільного блага на підставі загальнолюдських цінностей та справедливости.

Загалом етична проблематика не є прерогативою дослідження філософів та істориків філософії. Вона, як міждисциплінарна сфера, потребує залучення фахівців інших, насамперед практико-зорієнтованих, спеціальностей - правознавців, економістів, антропологів, культурологів, істориків та ін. У вітчизняній філософській думці етичний зріз поглядів представників Києво-Могилянської академії привертав увагу Віктора Андрушка, Вілена Горського, Властимира Срчина, Марії Кашуби, Володимира Литвинова, Валерії Нічик, Івана Огородника, В.І. Протасевича, Мирослава Русина, Ярослави Стратій, Зої Хижняк. Проте кожен із них або досліджував окремий аспект етики, або пропонував її узагальнену характеристику, або ж аналізував етичні погляди окремого мислителя. Розглядуваний у даній статті аспект досі у вітчизняній літературі цілеспрямовано й цілісно не досліджувався, а коли й досліджувався, то з інших позицій та із залученням іншої аргументації.

Мета статті - аналіз і синтез етичних поглядів киево-могилянців XVII-XVIII ст. для створення цілісного уявлення про етику як практичну науку через дослідження таких феноменів-термінів, як «поведінка»,

«людська дія», «правила поведінки», «звичаї», «навички», «блага», «щастя», «справедливість», «пристрасті». Зазначена мета конкретизується у таких завданнях:

- визначити загальну специфіку етичних поглядів, що домінували у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії;
- проаналізувати етичні розмірковування Георгія Кониського;
- провести демаркацію між видами блага, справедливості і щастя;
- дослідити сутність психологічного стану людини, що діє під впливом пристрастей.

Просвітництво як доба, що стала наступницею Ренесансу, проголосило науку керманкою світу як на теренах Західної Європи, так і в Україні. Але якою має бути наука, щоб вільно керувати життям індивідів? Якою вона має бути, щоб зумовлювати суспільні процеси? Якою вона має бути, щоб здійснювався розвиток, як індивідуальний та загальнокультурний, так і філософсько-науковий і технологічний? Усі ці питання загалом та кожне зокрема потребували відповіді за різних часів та за різних епох. І такі відповіді віднаходили дослідники різних сфер суспільно-теоретичної діяльності - філософи, політики, історики, мистецтвознавці та інші.

Але ані наука, ані будь-яка інша галузь знання неможлива без людини. Хоча не стільки без людини як біологічно-морфологічної істоти, скільки без людини як істоти, що мислить, перетворює, діє, створює. В історії філософії проблематику людини актуалізували та аналізували здебільшого або за ролями, які вона виконує при «аналітичному зануренні» в те чи те середовище, або за ролями, які вона «грає»-виконує у суспільстві. Власне, у філософії людині давали різноманітні означення як-от «політична тварина» (Аристотель), «*homo faber*» (позитивізм, прагматизм), «*homo ludens*» (Йоган Гейзінга) тощо. А за сучасних умов людина є *homo* з багатьма різними означеннями, серед яких «*sapiens*» (розумна), «*existans*» (що дає оцінку та приймає рішення), «*scribens*» (що пише), «*ringens*» (що малює), «*legens*» (що читає) тощо.

Загалом, коли ми досліджуємо людину як таку, слід вказувати, що ми аналізуємо її насамперед як істоту, здатну до дії, й таку, що діє, тобто як актора. Проте сучасна людина - це людина, котра приносить із собою перетворення, оцінювані або як добрі та позитивні, або як злі та негативні. Але актор має завжди пам'ятати, що збереження людського життя як такого - природна необхідність, оскільки жоден із нас не має права вирішувати, в кого і коли належить забирати життя. Яким же чином актор має діяти, щоб усі чи більшість його дій були правильними та коректними? Чи існують певні правила, яких має дотримуватися актор у своїх діях? Якщо це так, то що це за правила? Хто їх встановлює? Чи до кожної ситуації вони будуть застосовні?

Ці та подібні запитання стосуються сфери етики. Однієї з небагатьох первинно практичних царин. Якщо у межах онтології, гносеології, антропології та інших галузей філософського знання перевагу віддають тематичним розмірковуванням як таким - тобто теоретизаціям як формуванню концепції на визначені теми, то етика, культура і ще кілька інших сфер знання та пізнання зорієнтовані на виконання певних визначених дій, результати яких потім аналізуються та оцінюються. Загалом стверджую, що галузі філософського знання доцільно розмежовувати на первинно практичні та первинно теоретичні, або практико-теоретичні та теоретико-практичні.

Таким чином, етика - дисципліна практико-теоретична, оскільки аналізує людські вчинки, що вже відбулися, а потім уже «розмірковує про» можливі варіанти вчинків, обставини, мотиви тощо.

Варто наголосити, що етика не була самостійною дисципліною, виокремленою для викладання у Києво-Могилянській академії. Вона була частиною курсу філософії, але не основною. Серед тих філософських курсів, авторські рукописи або студентські копії яких збереглися, етиці приділяли увагу тільки Теофан Прокопович, Стефан Калиновський, Сильвестр Кулябка, Михаїл Козачинський, Георгій Кониський та Георгій Щербацький [2].

Хоча не всі записи згаданих авторських курсів XVII-XVIII ст. повністю збереглися (наприклад, з курсу етики Теофана Прокоповича залишилися тільки текст першої частини книги та повний зміст першої книги), слід відзначити зацікавленість окремих викладачів етичною проблематикою як такою. Усі автори, що презентували розгляд етичних питань, користувалися у викладі такою формулою:

МЕТА ЛЮДСЬКИХ ВЧИНКІВ ДОБРО БЛАГО ЩАСТЯ

Кожен розглядав внутрішні та зовнішні принципи (начала) людських вчинків, вирізняючи у межах внутрішніх вроджені та набуті, а у зовнішніх - наприклад, Бога (Теофан Прокопович); їх цікавив зв'язок-домінування інтелекту і волі; аналізували вони й моральні чесноти (Стефан Калиновський, Михаїл Козачинський та Георгій Кониський): поміркованість, справедливість, мужність, помірність; Сильвестр Кулябка: мужність, помірність, справедливість, право і закони; звертали-ся до дослідження пристрастей, розрізняючи афекти інтелекту та волі (Сильвестр Кулябка) і власне пристрасті душі (Стефан Калиновський, Сильвестр Кулябка, Михаїл Козачинський, Георгій Кониський). Окрім того вони розглядали блаженство, навички, свободу, зло та гріх (грішність) тощо.

У будь-якому викладі курсу є свої вади. Вони відчутні й у курсах киево-могилянських професорів. По-перше, курс Теофана Прокоповича

не дає нам як дослідникам цілісної картини етики як науки та авторського розуміння етичної проблематики, позаяк даний курс зберігся лише частково. По-друге, курс етики Стефана Калиновського, що повністю зберігся, є одним із небагатьох методично та структурно вибудованих курсів, проте він хибує на захоплення автора творами Аристотеля («Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика», «Політика») та офіційною християнською етичною доктриною.

Етика у викладі Георгія Щербацького, хоча й у скороченому вигляді, дає змогу скласти уявлення про розуміння автором основ етичної проблематики, оскільки вибудована чітко та лаконічно.

Курс етики Георгія Кониського - найбільш цілісний та структурований. По-перше, він дуже схожий на курс етики, що його викладав Сильвестр Кулябка, адже останній був учителем Георгія Кониського по класу філософії та богослов'я. По-друге, він уточнений та доповнений самим автором, його розмірковуваннями та теоретичними пошуками, цитатами із творів античності, патристики та схоластики.

Слід зауважити, що курси філософії у Києво-Могилянській академії були «курсами наступників», тобто той, хто вчився в академії, слухав курс філософії, складав свій конспект, а далі вже на його підставі вибудовував свій власний авторський курс із доповненнями з нової літератури.

Інше зауваження стосується порядку викладання етики. До Георгія Кониського етику викладали наприкінці курсу філософії за планом: логіка (діалектика, логіка), фізика, метафізика, етика (як це зазначено в авторських рукописах Теофана Прокоповича, Сильвестра Кулябки, Георгія Щербацького). Викладання етики для Георгія Кониського було необхідним, оскільки, на його думку, важливо спершу навчити людину міркувати (*діалектика*), вибудовувати свої думки та їх вербально передавати (*логіка*), добре поводитись (*етика*), а вже потім застосовувати розум та мову для осягнення природного (*фізика*) та надприродного (*метафізика*) світів.

Києво-могилянці вважали етику вченням про звичаї, оскільки вона охоплює людські дії, їх відношення, стани та випадковості. Георгій Кониський проголошує її звичаєво-навичковою, адже предметом етики є *звичаї*, тобто вільні, природні й повторювані людські дії, та *навички*, що є породженнями постійно повторюваних дій [1, с. 385]. Окрім того етика є ще вченням про мораль та моральні чесноти.

Завдання етики Георгій Кониський убачає у простій формулі - «навчити правил доброї поведінки» [1, с. 386]. Але що насправді за цим стоїть? Чого саме слід учити: певних правил чи того, як саме слід поводитись, щоб тебе сприймали інші за собі подібного?

Звичайно, поводитися слід за певними визначеними та усталеними правилами, прийнятими у тому чи тому суспільстві, тобто потрібно вра-

ховувати панівні моральні принципи даного соціуму. Етика не обирає собі за мету визначення переліку «правильних розв'язань» окремих ситуацій. Вона як наука практична вчить правильної поведінки як такої, тобто постає загальним правилом поведінки для всіх у даному суспільстві.

Насамперед етика стосується людських дій, скерованих до морального добра. А її завдання полягає у тому, щоб навчити кожну людину правильно керувати своїми *думками*, які зумовлюють її життя як актора - дієвої та діючої істоти, *мотивами*, що спонукають суб'єкта до виконання окремої дії, та *діями як такими* стосовно інших індивідів.

Окрім звичаїв, які стосуються окремого індивіда, етика вивчає звичаї, які заторкують царини домоврядування та управління державою. Оскільки вона охоплює не тільки людські дії, але й їхні відношення, стани та випадковості, то Георгій Кониський підтримує класичне розрізнення трьох сфер звичаїв за параметром їх застосування, що було характерним для всіх курсів етики Києво-Могилянської академії:

— *монастика* вчить про звичаї взагалі, які виявляються у діях окремого індивіда щодо сім'ї, общини чи царства;

— *економіка* розкриває зміст звичаїв, які слугують для домоврядування, тобто ведення домашнього господарства;

— *політика* охоплює звичаї, необхідні володареві, намісникові, державцеві для управління провінцією, державою, царством, імперією.

Відмінність монастики, економіки та політики полягає не тільки в розмірах сфери застосування, вони пов'язані між собою як складники досконалого цілого: монастика дає нам основи для вивчення специфіки звичаїв як таких, а економіка та політика пропонують варіанти звичаїв, що панують у малій державі - домогосподарстві - та у великій державі - царстві чи імперії.

Позаяк етика - наука практична, її підґрунтям є легітимация людських дій, тобто сумірність їх задля досягнення спільного блага. Але якими мають бути людські дії: запланованими чи спонтанними? Якщо запланованими, то на що саме зорієнтованими: на спільне благо як «благо для мене - благо для всіх» чи суто на корисність дії як такої? Чи повинен актор (людина, що діє) обирати й чому саме має віддавати перевагу?

Георгій Кониський стверджує, що метою будь-якого вчинку людини є добро. Специфіка в тому, що навіть у негативному моменті слід віднаходити позитивний аспект - благо для себе, якщо сам актор є той, хто потерпає. Усе бажане людиною має сенс добра, відповідає тому, хто його бажає, всіляко його вдосконалюючи. Понад те - все бажане бажать завжди заради добра.

Кінцевою метою людських дій є щастя, що досягається творенням добра, блага, а володіння ними є проявом щастя. Проаналізувавши висловлювання філософів-попередників, киево-могилянський професор

висновок: «людині треба шукати в цьому смертному житті, що є найвищим щастям, а не очікувати його [...]» [1, с. 413], чим доводить своє бачення людини як актора, що вмiє творити, осмислювати та розмірковувати. Власне, він проголошує, що людині дані всі дари природи, але духовні цінності та блага вона має створювати сама за допомоги свого розуму. Тобто людина - насамперед інтелектуальний творець себе та свого світу, а потім уже перетворювач того, що існує. Таким чином, найвище благо, на думку Георгія Кониського, охоплює різні виміри людини - душу, тіло та долю. Ці три виміри можна сприймати як проекції-схоплення трьох світів - божественного, природного та суспільного. Так, доблесть і мудрість - блага душі, здоров'я, елегантність та сила є благами тіла, а достаток, слава і почесні належать до благ долі.

Спільне благо - загальне правило дії індивідів заради досягнення щастя як кінцевої мети. Але щастя має як мінімум два види-варіанти: щастя індивідуальне та щастя загальне.

Щастя індивідуальне - постійне вдосконалення розуму та тіла. Вдосконалення розуму досягається шляхом навчання - як постійного та поступового розвитку інтелекту - і мудрости - як ментальної сили, що спонукає приймати рішення, яким чином слід діяти у реальності. А тіло вдосконалюється тренуваннями, що зміцнюють здоров'я, елегантність, тобто поведінкою людини у середовищі подібних до себе істот, та силою, як можливістю захистити слабшого за певних умов.

Щастя загальне - справедливість у наданні благ кожному представникові спільноти і/або суспільства. Тобто це сукупність індивідуальних прав та можливостей, легітимованих у даній країні (або іншому територіальному утворенні) для всіх її громадян незалежно від походження, соціального статусу, заробітку, головної сфери діяльності тощо. Але «перелік свобод громадян» за часів Георгія Кониського ще тільки розробляли, тобто вони не були настільки поширеними як сьогодні. Петро Могила наголошував на можливості освіти для дітей різних соціальних станів, що вже свідчило про виокремлення свобод та надання їм статусу закону. Спершу негласного, потім вже писаного. Власне, це питання із царини філософії права, яка в Україні почалася із трактатів Станіслава Оріховського, а продовжилася саме у стінах Києво-Могилянської академії. В курсах тогочасної професури академії відчувався вплив Гуго Гроція, Томаса Гобса та інших представників західноєвропейської філософії права.

Проте Георгія Кониського більше цікавить не щастя для конкретного індивіда, конкретної людини, а загальне-щастя-для-всіх. Адже тільки людина наділена необхідними для неї дарами - талантом і розумом [1, с. 403]. І тільки діючи заради-інших-як-для-себе, вона може «здобути» щастя для всіх. Щастя - постійний пошук гармонії, як поєднання наста-

нов та можливих дій, трансльованих свідомістю, і втілення цих дій у реальності за умови досягнення блага як бажаного результату дії, яке може бути або благом для конкретного індивіда, народу, нації, країни тощо, або благом як таким.

Проте далеко не всі дії, що їх чинність людина, можна вважати людськими. Ознаками суто людських вчинків є бажання їх робити, добровільність, вільність, досконале знання мети. Поряд із тим усім вони мають бути ще й справедливими стосовно іншого (-их). Бути справедливим у даному разі - значить бути застосовним до когось та бути застосовним до всіх. Якщо справедливість до себе як індивіда, що виконує дію, в суспільстві не існує, бо це передбачало б вигоду для себе, якої актор має уникати, тоді справедливість - це властивість актора віддавати іншому його право на щось. Отож, дія є справедливою, коли вона здійснена/здійснюється добровільно, з униканням зла та задля добра-блага для інших.

Хоча на шляху до щастя людські вчинки стикаються з перепонами у вигляді пристрастей та моральних вад; детальний розгляд впливу як пристрастей, так і вад підводить до їх аналізу суто задля користі-для себе та попередження для інших.

Історія етики свідчить, що теоретики детально проаналізували всі можливі людські дії, які їм вдавалося виокремити в перебігу культурно-цивілізаційного та науково-технічного розвитку, проте на головну властивість розумної істоти вони звертали доволі мало уваги. Тож, людина - природне тіло, оскільки біологічно-морфологічні дослідження її зовнішньо-внутрішньої будови свідчать про органічне походження усіх тканин її тіла. Але тіло це мертве за відсутності душі, яка і робить людину саме людиною - створінням, яке здатне і вміє відчувати, переживати, співчувати тощо. Останні згадані елементи неможливі без емоційних станів або афектів. Тож людина - це ще й створіння афективне й таке, що актуально афектує, тобто створіння, яке має пристрасті.

Усе її життя супроводжується емоційними станами, особливо у пограничних ситуаціях, або ж пристрастями, як їх називають філософи. Хоч би хто розмірковував про них - Бенедикт Спіноза, Георгій Кониський чи Карл Ясперс, - їхня сутність залишається незмінною: саме вони допомагають людині реагувати на добро чи зло, вчинки іншого (-их) суб'єкта (-ів) або зміни подій у суспільстві. Вони допомагають людині поставати саме людиною, котра вміє бути чутливою та керувати своїми почуттями.

Георгій Кониський визначає пристрасть як хвилювання свідомої (тобто розумної) душі, яка очікує доброго або злого. Пристрасть не є статичною, це радше зміна, що подібна до хвилі: коли наявне чи майбутнє добро/зло впливає на душу, вона теж має реагувати. І такою реакцією є або окрема пристрасть, або поєднання декількох пристрастей.

Причинами пристрастей можуть бути або чуттєве бажання, яке виступає можливістю для почуттів, або очікування/уявлення, що є справжнім чи задуманим для бажання.

Представники киево-могилянської традиції філософування загалом та Георгій Кониський зокрема розрізняли як види чуттєвого бажання пристрасне бажання та гнівне бажання. Чуттєве пристрасне бажання слугувало для демонстрації добра і зла як таких, а чуттєве гнівне бажання - недоступного добра і зла. Але і чуттєве пристрасне бажання, і чуттєве гнівне бажання розмежовувалися на чуттєві бажання стосовно добра і чуттєві бажання стосовно зла. Таким чином, серед одинадцяти пристрастей виокремлювалися:

— чуттєві пристрасні бажання стосовно добра - любов, туга, радість;

— чуттєві пристрасні бажання стосовно зла - ненависть, відраза, сум;

— чуттєві гнівні бажання стосовно добра - надія, відчай;

— чуттєві гнівні бажання стосовно зла - страх, відвага, гнів.

Чуттєві гнівні бажання слід опановувати, адже вони завжди поєднуються із чуттєвими пристрастними бажаннями та мають деструктивне спрямування.

Пристрасті можна описувати лише на підставі прояву їх, оскільки емоційні стани характеризуються не тільки внутрішніми хвилюваннями душі окремої людини, а й її мімікою, жестами, змінами погляду, мови та поведінки як такої, а також реакцією інших індивідів на ці внутрішньо-зовнішні зміни. Пристрасті допомагають нам розкрити прихований світ нашої підсвідомості: наша реакція на дії інших суб'єктів іноді може виявити нашу «нормальність» або «ненормальність» щодо загальноприйнятих норм спільноти. Від пристрастей не слід відмовлятися, адже тоді людина перетвориться на свого роду механізм, що може тільки виконувати якусь роботу. Розумна людина завжди є господарем своїх емоційних реакцій, але тільки якщо вона є мудрою - знає чого саме їй потрібно досягти у житті. Мудра людина не придушує своїх пристрастей, щоб назавжди їх позбавитись, вона вчиться ними керувати та стримувати їх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кониський Г. Моральна філософія, або Етика // Кониський Г. Філософські твори : У 2-х т. - К.: Наукова думка, Т. 1, 1990, С. 385-474.
2. Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. - К.: Наукова думка, 1982, С. 152-324.